

Dubrovnik, Sv. Spas, edikula (snimio: Krešimir Tadić)
Dubrovnik, Holy Salvation, aedícula (photo Krešimir Tadić)

Nada Grujić

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofskog fakulteta u Zagrebu

Antikizirajući kapiteli oko godine 1520. u Dubrovniku*

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper
predano 18. 10. 1997.

Sažetak

Uporaba antičkih motiva u arhitektonskoj dekoraciji prati se na kapitelima nastalim oko 1520. godine. Izvode ih korčulanski klesari na vrhunskim dubrovačkim spomenicima: na crkvi sv. Spasa, na palači Divoni te na ljetnikovcima Petra Sorkočevića u Lapadu i Mihe Bunića u Rijeci dubrovačkoj.

Kapiteli na ovim spomenicima pokazuju da se koriste neka načela i motivi koji su stigli u Dubrovnik sredinom XV. st. posredstvom firentinskih majstora Michelozzova kruga. Nedvojbeno, razvoj arhitektonske dekoracije u Dubrovniku, gdje 1520. nailazimo još uvijek samo na varijante korintskih i kompozitnih kapitela, ne odvija se jednakim intenzitetom kao u Italiji. U to vrijeme, s obzirom na uporabu klasičnih redova kapitel nije više samo ukras, već postaje »sistem ukrasa« koji su podložni određenim zakonitostima.

Od variranja nekoliko vrsti kapitela i njihovih ukrasnih motiva (na Spasu), preko uporabe tzv. mješovitog kapitela (na Sorkočeviću ljetnikovcu) do pojave pravih kompozitnih kapitela (na Divoni i Bunićevu ljetnikovcu), pokazuje se da stilske promjene u dubrovačku sredinu unose upravo klesari te da kapiteli – čak i na spomenicima gotičko-renesansnog stila – najranije i najjasnije očituju želju da se arhitektura oblikuje all'antica.

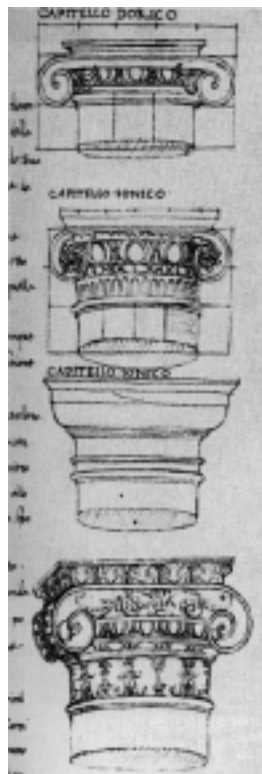
Uvod

Pojava i uporaba antičkih motiva u arhitektonskoj dekoraciji prati se na dubrovačkim spomenicima od sredine XV. do kraja XVI. stoljeća.¹ U okviru ove teme kapiteli – važno strukturalno i formalno čvorište mnogih arhitektonskih elemenata – zasebno su poglavlje. Umjesto nabiranja slučajno sačuvanih primjera koji ne moraju nužno dovesti i do nekih zaključaka, zanimljivijim se pokazuje presjek kroz produkciju u kraćem vremenskom odsječku. Preduvjet za takvu analizu jesu pouzdana datacija i atribucija, te kvaliteta spomenika. Iznimnu priliku za to pružaju palača Divona, crkva Sv. Spasa, ljetnikovci Petra Sorkočevića u Lapadu i Mihe Bunića u Rijeci dubrovačkoj. Gradnja svih tih spomenika počinje oko 1520. godine što potvrđuju dokumenti koje je u dubrovačkom arhivu otkrio i potom objavio Cvito Fisković.²

Iako je Dubrovnik u potresu 1667. izgubio neka sakralna i brojna privatna zdanja iz XV. i XVI. stoljeća – ovaj izbor ostaje reprezentativan, jer je riječ o značajnim ulaganjima i na razini grada i privatne narudžbe. Pretpostavka je da su na spomenutim građevinama neovisno o njihovoj namjeni – sakralnoj, profanoj, javnoj, privatnoj – korčulanski klesari koji su ih izvodili, pokazali stoga najviše domete svog znanja i umijeća. Međutim, s obzirom na činjenicu da su u tome posredovali nadstojnici gradnje i naručioc, ta četiri spomenika i njihova arhitektonska dekoracija pokazuju i kako je dubrovačka sredina pratila određenu problematiku. Naime, problemi arhitektonske dekoracije – ili točnije dekorativne skulpture – utoliko su za Dubrovnik važniji što je ona recepciju i difuziju renesansnog stila promicala više od arhitektonskih struktura.

Analiza antikizirajućih kapitela bez osvrta na cjelinu redova kojima pripadaju može se učiniti metodološki neispravnom – no, vidjet ćemo da se dvadesetih godina XVI. st. neki kapiteli javljaju još i tada odvojeni od ostalih elemenata klasičnih redova, a u našim primjerima čak i u kombinaciji sa stupovima ili vijencima karakterističnim za gotičku arhitekturu. Međutim, pravi razlog fokusiranja problema na 1520. godinu jest u činjenici da tada započete gradnje ilustriraju prijelomni trenutak kada u Dubrovniku »figuralni« renesansni kapiteli ustupaju mjesto kapitelima koji više ili manje uspješno prizivaju neki od klasičnih redova. Novi ornamentalni repertoar time je proširen – a kapitel nije više samo ukras, već postaje »sistem ukrasa« koji su podložni određenim zakonitostima.

U Dubrovniku taj se proces nije zasnivao na izravnom poznavanju uzora antičke arhitekture. Antički su motivi doprli sredinom XV. st. posredstvom firentinskih majstora Michelozzova kruga.³ Ti su majstori, kao i njihovi prethodnici u prvoj polovici stoljeća – Brunelleschi, pa i Donatello – rabili arhitektonske elemente *all'antica* ne brinući se odveć o morfološkim i proporcijskim razlikama. Od dolaska Masa di Bartolomea 1455. i Michelea di Giovannija 1458. god. obojčenih i urbinskih iskustvom⁴ pa do boravka samog Michelozza di Bartolomea od 1461. do 1464. god. i Salvi di Michela 1468. god. – dubrovačka je sredina bila izložena utjecajima što nije bilo samo pitanje formalne prirode ranorenesansnih motiva, već i odgovarajuće problematike koju su ti majstori zastupali i pronosili. Osobito je bila važna uloga koju je u tom kontekstu imao u Italiji – a vjerujem i u nas – Michelozzo. Nacrta koje su ti firentinski majstori izradili za dubro-

1. Francesco di Giorgio Martini, dorski i jonski kapiteli (Kodeks Magliabechiano, 1485–1486)

1. Francesco di Giorgio Martini, doric and ionic capitals (Codex Magliabechiano, 1485–1486)

2. Giuliano da Sangallo, korintski kapiteli (Kodeks Barberini, 1492)

2. Giuliano da Sangallo, corinthian capitals (Codex Barberini, 1492)

vačke spomenike, a još više crteži koje su donijeli, zacijelo ostali su – bili su oponašani, razrađivani i nakon njihova odlaska, što je osobito važno s obzirom na činjenicu da zadugo neće Dubrovnik uspostaviti tako izravne i jake dodire s Italijom kao što je uspio u drugoj polovici XV. st. Tragove boravka majstora iz Michelozzova kruga još pokazuju i građevine iz 1520. godine.

Da je ta epizoda odredila u Dubrovniku i daljnji razvoj arhitektonske dekoracije, ali da se nakon 60-tih godina XV. st. nije odvijao jednako kao u Italiji, pokazuje izostanak dorskog i jonskog reda (znači i odgovarajućih kapitela) sve do sredine XVI. stoljeća. Gotovo stotinu godina produkcije ostavilo je samo varijante korintskih i kompozitnih kapitela. Kako su se oni oblikovali oko 1520. god. posebno je zanimljivo jer su u to vrijeme u Italiji već bile razjašnjene mnoge nedoumice u vezi s antičkim predlošcima, a u arhitekturi i arhitektonskoj dekoraciji afirmirao se renesansni klasicizam. Njemu oko 1520. godine u dubrovačkim spomenicima jedva da ima traga. Stoga je o njima nemoguće govoriti a ne upozoriti na ono što se u teoriji i praksi istodobno, znači do 1520. god. zbivalo u Italiji.

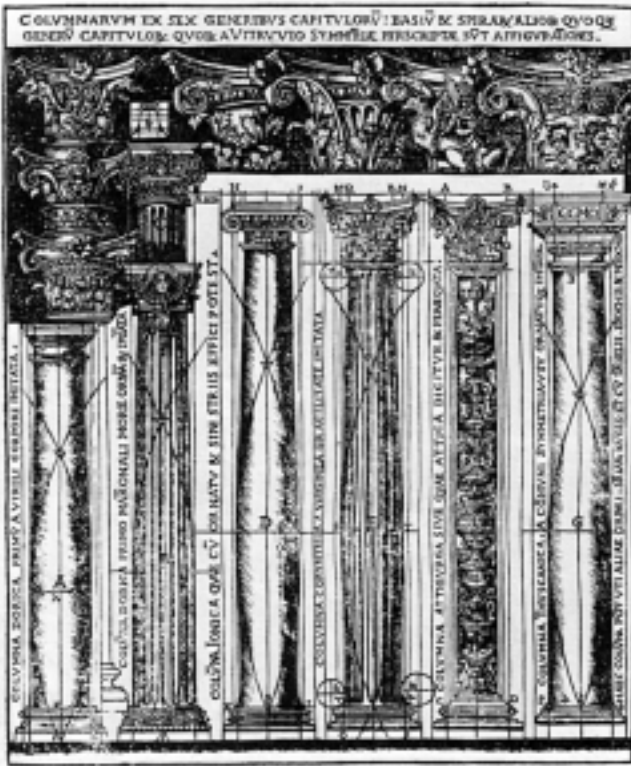
Teorijske pretpostavke

Za ovu priliku izdvojiti ću one aspekte teorijske rasprave koji pomažu objašnjenju dubrovačkih primjera. Ponajprije to je problem odabira određene vrste kapitela ili određenog reda;

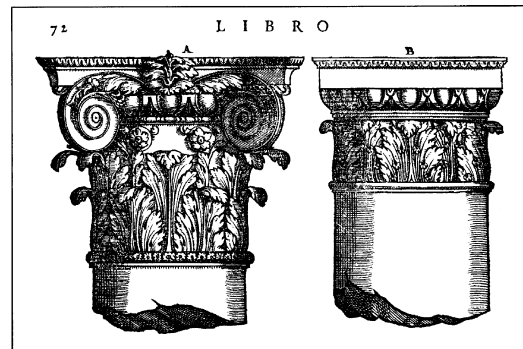
potom će biti riječ o »mješovitom« kapitelu (*capitello composto*) i naposljetku o stvaranju renesansnog kompozitnog kapitela (*capitello composito*).

Proces identifikacije klasičnih redova na antičkim spomenicima nije se u XV. st. odvijao ni brzo ni lako. Kako djela firentinskih arhitekata i kipara (posebno Michelozza) tako i rani spisi arhitektonske teorije (Filarete, Francesco di Giorgio, Pacioli) pokazuju da se već od 30-tih godina XV. stoljeća u Firenci javlja »teorija« prema kojoj se »dorski«, »jonski« i »toskanski« stupovi smatraju starijima, a to znači i primitivnijima (sl. 1). Svakako, oni nisu djelovali otmjeno kao stupovi s lisnatim kapitelima, korintskim i njima sličnim (sl. 2) kakve opisuje Vitruvije i kakvi su bili sačuvani na nekim važnijim rimskim spomenicima. Korintski kapiteli ili općenito lisnati činili su se i »modernijim« i »rimskijima« od onih »grčkih« ili »etrusčkih«. Stoga se prva tri reda sve do pojave Albertija – javljaju rijetko ili tek na sporednim zdanjima.⁵

Zaslugom Michelozza oko 1435. god. (nakon što se vratio iz Rima) javljaju se kapiteli koji, premda imaju lišće i volute, nisu strogo uzevši »korintski«, kakvi su bili poznati u antici ili kakve rabi Brunelleschi. Nazivaju se uopćenim nazivima: »korintizirajući«, »mješoviti« (*misti, composti*) ili *a fantasia*. Njihovoj primjeni i difuziji pogodovala je i estetska kategorija raznolikosti koja se istodobno razvila u krugu humanista okupljenih oko Cosima Medicija. Naspram Brunelleschiju koji ponavlja samo korintski ili samo jonski kapitel, variranje kapitela označilo je djela mnogih kipara, posebno Micheloz-

3. Cesare Cesariano, razne vrste kapitela (Vitruvio, 1521)
3. Cesare Cesariano, various kinds of capitals (Vitruvio, 1521)

4. Giovanni Antonio Rusconi, kompozitni kapiteli (1544)
4. Giovanni Antonio Rusconi, composite capitals (1544)

za. Ta će *varietas* – zanimanje za raznovrsno, novo, izuzetno – biti jedno od ključnih mjesta u poimanju ukrasa i u djelima Leon Battista Albertija.⁶

Slijedeći primjer antičkih autora (Vitruvija i Plinija), i Alberti izmišlja nove tipove u odnosu na one koje su rabili Grci. Neki njegovi su kapiteli sastavljeni od elemenata raznih redova ili tek u pojedinostima nalaze analogije u antičkim kapitelima; naziva ih *capitula mixta lineamentis*, ali istodobno dodaje da *ea doctis non probantur*.⁷ U načelu takav postupak ipak ima polazište u Vitruvijju koji spominje kapitele sastavljene od elemenata preuzetih sa tri glavna reda (*ex corinthiis et pulvinatis et doricis*)⁸ (sl. 3), a javlja se i u kasnijim tekstovima⁹ (sl. 4).

No, osim kapitela koji pripadaju dotad poznatim redovima i onih koji nastaju njihovim kombiniranjem, brojni su bili antički kapiteli s likovima¹⁰ i kapiteli sa S-volutama, koje Vitruvije ne spominje izriječno.¹¹ Takve kapitele renesansni traktatisti nazivaju *di fantasia* – a bili bi tek varijante korintškoga ili još češće onog kapitela koji će Alberti u svom Traktatu *De re aedificatoria* nazvati *italico*.¹² Opisuje ga kao kombinaciju korintškog i jonskog, te taj (a ne toskanski) arhitektonski oblik povezuje s idejom nacije.

Premda ni Albertijev italski kapitel – kasnije nazvan kompozitnim – nema još određene proporcije – svakako je najrazvijeniji. Kronološki dolazi nakon korintškoga, njemu je najrodniji jer zadržava i neke njegove elemente (vrat, abak uvučen na stranicama, dijagonalne volute itd.). U arhitekton-

skim djelima Alberti slijedi samo ponekad ili uopće ne slijedi ono što je napisao. Postoji, naime, velika razlika između »klasicizma« teksta i slobodnog komponiranja u izvedbi.¹³

Način na koji firentinski arhitekti i skulptori, posebno Michelozzo, rabe stupove s korintskim, kompozitnim i mješovitim kapitelima spajajući ih sve istim gređem, dokazuje da su osjećali kako ih povezuje slična »priroda« – svakako posve različita od dorske i jonske.¹⁴ Za razliku od Brunelleschija koji se odlučio za jedan oblik i ponavljao ga, oni su slobodno odabirali u formalnim okvirima redova. Pojedine dijelove reda (baze, tijela stupova, kapitele, gređe) nisu povezivali u koherentni sustav ili on barem nije dokraja jasan u svojim specifičnim proporcijским i sintaksičkim odnosima. Često je stoga teško razlučiti da li su neke tipove kapitela s lišćem smatrali varijantama »korintških«, da li kombinacijom raznih redova ili jednostavno kapitelima *all'antica*.¹⁵ I u ranim teorijskim djelima više se pažnje posvećuje proporcijским razlikama nego morfološkim.¹⁶

Premda se ovaj pregled zadržava poglavito na djelima onih majstora koji su posredno ili neposredno utjecali na dubrovačku sredinu, ne treba zaboraviti ni »klasičnost« leksike primijenjene istodobno i na napuljskom slavoluku Castel Nuova (1453–67), te puteve njezina širenja. Tako će i Urbino postati jednim od onih središta izvan Firence koja pridonose obogaćenju renesansnog morfološkog repertoara upravo 60-tih i 70-tih godina. U njima je važniju ulogu od Brunelleschijeve imala linija koju su u pogledu antičkih redova nudili firentinski

5. a)

b)

c)

d)

e)

f)

g)

h)

i)

skulptori, posebno Michelozzo. Još su se za Michelozzova i Albertijeva života posvuda širili i umnažali razni tipovi korintizirajućih, mješovitih i kapitela *di fantasia*. Bilježnice arhitekata pune su uzoraka inspiriranih antičkim kapitelima, no ima ih i najneobičnijih oblika.

U drugoj polovici XV. st. neke »proizvoljnosti« u odnosu na antičke predloške svjedoče o kreativnosti, a neki »nesporazumi« čine redove prikladnijim za suvremena rješenja koja će kasnije postati uobičajena – pa i kanonizirana. S druge pak strane, promjenjiva morfologija nekih elemenata antičke arhitekture rezultirala je dvosmislenim čitanjem i subjektivnim tumačenjima njihova značenja: u tome su prednjačili arhitekti koji su tek povremeno boravili u Rimu te nabrzinu crtali i oponašali izolirane fragmente ili pak radili prema netočnim i površnim grafičkim prikazima morfoloških pojedinosti. Mnoge su proizvoljnosti u odnosu na antičke uzore bile uvjetovane i vizualnim navikama stečenim u kasnogo-tičkim sredinama.¹⁷

Među kapitelima raznih oblika koji se k tomu na istoj građevini i miješaju tijekom cijelog XV. stoljeća, oni koje mi nazivamo »kompozitnima« tek su osobiti slučaj u velikoj porodici koja proistječe iz rimskog korinskog kapitela.¹⁸ Premda u XV. st. nije bio jedini, najčešćim se činio kompozitni kapitel sastavljen iz jonskog i korinskog. U renesansnih arhitekata pobudio je zanimanje, jer se nalazio na važnim antičkim spomenicima. Gotovo svi kompozitni kapiteli XV. st. oponašaju rimski tip koji se nalazi na Titovu slavoluku, a ne onaj što ga opisuje Alberti i kojem pripada većina antičkih i kasnijih primjera u Toskani.¹⁹ Smatra se također da su renesansni kompozitni kapiteli bili vjerniji rimskim predlošcima nego korintski.²⁰ Kako ni u antici taj kapitel nije imao gređe specifičnih oblika, arhitekti XV. st. nisu vidjeli razliku u prirodi korinskog i kompozitnog kapitela.²¹ Ni u Firenci ni u Rimu (sve do početka XVI. st.) nisu bili svjesni da kompozitni kapitel pripada zasebnom redu.²²

Pojava kompozitnog kapitela u svakoj sredini smatra se značajnim dokazom preuzimanja određenih pravila. Neki autori smatraju problem kompozitnih kapitela a u vezi s tim i problem dugotrajnog i teškog stvaranja kompozitnog reda jednim od najvažnijih aspekata racionalizacije i teorizacije renesansne arhitekture.²³ U mnogim umjetničkim središtima Italije kompozitni kapitel nalazimo ranije nego u Dubrovniku: u Veneciji to je prvi klasični red koji se uopće pojavio – prije 1470. godine.²⁴ U Dalmaciji se to zbio dosta kasno: kompozitni kapiteli Nikole Firentina u trogirskoj kapeli nisu sastavljeni od svih elemenata dvaju redova²⁵ (sl. 5). Korčulanski klesari u tome su prednjačili: već je i Marko Andrijić na ciboriju korčulanske katedrale u korintskim kapitelima pokazao zavidno poznavanje klasične leksike, a u istom će se krugu prvi put korektno primijeniti kompozitni kapiteli (sl. 6 a, b, c).

Mnoge podudarnosti s prikazanim poimanjem klasičnih redova u Italiji pokazuju i dubrovački primjeri, štoviše, na svakom pojedinom očituje se kako su korčulanski klesari interpretirali neki od temeljnih problema renesansne arhitektonske dekoracije. No, dubrovački su primjeri izvedeni kada su mnoge nedoumice i nesporazumi (koji su u Italiji prevladavali u drugoj polovici XV. st.) bili već riješeni i kada je »bramanteovska« rimska reforma već posvuda određivala arhitekturu

5. a – Firenca, San Miniato al Monte, kapitel tabernakla, Michelozzo (1447)

5 a – *Florence, San Miniato al Monte, tabernacle capital, Michelozzo (1447)*

b – Firenca, kapitel u dvorištu palače Medici, Michelozzo (1444–1452).

b – *Florence, capital in Palazzo Medici, Michelozzo (1444–1452)*

c – Rimini, Tempio Malatestiano, kapitel na pročelju, Alberti (1450–1468)

c – *Rimini, Tempio Malatestiano, facade capital, Alberti (1450–1468)*

d – Firenca, kapitel u dvorištu palače Pazzi, Benedetto da Maiano (1462–1470)

d – *Florence, capital in atrium of Palazzo Pazzi, Benedetto da Maiano (1462–1470)*

e – Firenca, San Pancrazio, Tempietto di San Sepolcro u kapeli Rucellai, Alberti (1467)

e – *Florence, San Pancrazio, Tempietto di San Sepolcro at the Rucellai Chapel, Alberti (1467)*

f – Dubrovnik, Knežev dvor, kapitel trijema, Salvi di Michele (1468)

f – *Dubrovnik, the Rector's Palace, portico capital, Salvi di Michele (1468)*

g – Urbino, kapitel u dvorištu vojvodske palače, Lucijan Laurana (1466–1472)

g – *Urbino, capital in the Ducal Palace atrium, Luciano Laurana (1466–1472)*

h – Urbino, vojvodska palača, kapitel portala na pročelju, Lucijan Laurana (1466–1472)

h – *Urbino, Ducal Palace, capital of front portal, Luciano Laurana (1466–1472)*

i – Trogir, katedrala, kapitel u kapeli bl. Ivana Ursinija, Nikola Firentinac (1468–1482), snimio: Živko Bačić

i – *Trogir, Cathedral, capital in the chapel of the Blessed Giovanni Ursini, Niccolo Fiorentino (1468–1482), photo Živko Bačić*

6. a – Korčula, kapitel ciborija u katedrali, Marko Andrijić (1486), snimio: Živko Bačić

6 a – Korčula, ciborium capital in the Cathedral, Marko Andrijić (1486), photo Živko Bačić

b – Korčula, kapitel ciborija u katedrali, Marko Andrijić (1486), snimio: Živko Bačić

b – Korčula, capital of cathedral ciborium, Marko Andrijić (1486), photo Živko Bačić

c – Badija, kapitel u klastru Franjevačkog samostana (1477), snimila: Martina Ivanuš

c – Badija, capital in the cloister of the Franciscan monastery (1477), photo Martina Ivanuš

renesansnog klasicizma. Zaostajanje dubrovačke arhitekture za velikim središtima talijanske renesanse ne može se protumačiti samo upornom preradom starih predložaka sa strane klesara. Naime, djelujući drugdje, primjerice u Korčuli, te će klesarske radionice doseći domete više nego u Dubrovniku.

Dubrovački primjeri

Arhitektonska dekoracija na pročelju Spasa²⁶ jasan je odraz one *varietas* koja je zaokupljala većinu skulptora quattrocenta, pa i Albertija. Godine 1520. korčulanski klesar Petar Andrijić preuzeo je izradu portala, ruže, stupova, pilastara, vijenaca i lisnatih ukrasa, a iz ugovora proistječe da ih je izvodio prema svom nacrtu.²⁷ S obzirom na dugi i isprekidani tijek gradnje koja je nastavljena i nakon 1528. godine, nemoguće je utvrditi točnu godinu izvedbe pojedinih kapitela.²⁸

Osnovno obilježje kapitela u cjelini i pojedinostima jest raznolikost. Na portalu, na edikuli i na pilastrima pročelja izmjenjuje se više tipova korintizirajućih, »mješovitih« i »maštovitih« kapitela. Varirajući ih ne samo od jedne do druge zone, ne samo one koji se javljaju u paru na istom arhitektonskom elementu (dovratniku ili edikuli) a na pilastrima povezani i istim gređem, Andrijić varira čak čeone i bočne strane kapitela, pa i pojedine sitne ukrase: volute zamjenjuje listovima i dupinima, cvjetove abaka glavicama anđela i maskeronima.

Petar Andrijić poznao je mnoge motive: neki se mogu objasniti iskustvom te poznate korčulanske radionice, čak naći i na korčulanskoj katedrali, kako je to već davno uočio Cvito Fisković;²⁹ no jednako tako neki su od tih motiva dio ranorenesansnog repertoara koji se javlja i drugdje – na kapitelima (korintizirajućim, mješovitim ili *di fantasia*), osobito čestim u Italiji 60-tih i 70-tih godina XV. stoljeća.

Kapiteli portala (sl. 7, a, b), srazmjerno niski i široki, imaju listove akanta samo na uglovima; na oba kapitela, na čeonim stranicama središnju palmetu drže dva dupina lisnatih peraja koji repovima tvore volute,³⁰ na bočnim stranicama dupine zamjenjuju S-volute. Na oba su kapitela palmete toliko velike da izostaju cvjetovi abaka.³¹

Kapiteli edikule (sl. 7, c, d, e, f) imaju tri stranice slobodne: na uglovima su listovi akanta koji prate S liniju voluta. Svi ostali ukrasi variraju: na čeonim stranicama oba kapitela javlja se lik harpije, na lijevom s dva, na desnom s jednim parom krila;³² lijevi kapitel ima na bočnoj vanjskoj stranici pticu, na unutrašnjoj glavicu krilata anđela; desni kapitel ima s vanjske strane par sučeljenih ptica koje zoblju grozd, a s unutrašnje glavice dva krilata anđela. Cvjetovi abaka nisu svi jednaki, a jedan je zamijenjen i maskeronom.³³

Kapiteli pilastara (sl. 7, g, h) koji raščlanjuju pročelje oblikovani su na dva načina: parovi ugaonih u prvoj zoni i središnjih u drugoj zoni razlikuju se od kapitela koji su na uglovima druge zone i u trećoj zoni. Prvi pripadaju tipu tzv. »mješovitih« kapitela: dvodijelni su i utoliko blizi kompozitnim, no sastavljeni su od raznih elemenata: donji dio čine listovi akanta na uglovima i središnja palmeta; horizontalnu podjelu označuje astragal ukrašen biserima; iznad njega javljaju se volute, razmaknute toliko da se između njih nalazi glava lisnatog maskerona³⁴ koja ujedno zamjenjuje cvijet abaka ali ga veličinom i znatno nadmašuje (sl. 7, i).³⁵ Na takvim kapitelima središnje zone pročelja lisnati su maskeroni zamijenjeni krilatim anđelima. Kapiteli koji pripadaju drugom tipu najsličniji su korintiskima: imaju samo jedan red akantova lišća, čeone i ugaone volute i cvijet abaka.

Kapiteli Spasa ne pokazuju samo raznolikost oblika već otkrivaju i sinkretističku ikonografiju: uz anđele, ptice, lisnate

7. a)

b)

c)

d)

e)

f)

g)

h)

i)

7. Dubrovnik, crkva Sv. Spasa
 7. Dubrovnik, the church of Holy Salvation
 a – lijevi kapitel portala, čeona stranica
a – left front capital on the portal
 b – lijevi kapitel portala, bočna stranica
b – left lateral capital on the portal
 c – lijevi kapitel edikule, čeona stranica
c – left front capital of the aedicula

d – desni kapitel edikule, čeona stranica
d – right front capital of the aedicula
 e – lijevi kapitel edikule: unutrašnja bočna stranica
e – left capital of the aedicula, inner lateral side
 f – desni kapitel edikule: vanjska bočna stranica

f – right capital of the aedicula, outer lateral side
 g – ugaoni kapitel pilastra prve zone
g – corner capital of first zone pilaster
 h – ugaoni kapitel pilastara druge zone
h – corner capital of second zone pilaster
 i – kapitel pilastra prve zone na bočnoj fasadi
i – capital of first zone pilaster on lateral facade

8. Lapad, ljetnikovac Petra Sorkočevića, kapitel trijema
8. *Lapad, villa of Petar Sorkočević, portico capital*

maskerone javljaju se harpije – okrutna bića podzemlja i dupini – simbol Krista-Spasitelja: gradnja zavjetne crkve Spasa uslijedila je, naime, nakon potresa. Povezujući ikonografiju Spasa s korčulanskom katedralom, Cvito Fisković uočio je varijante, smatrajući da je majstor njima na Spasu odveć zaokupljen i da se »gubi, skućuje ritam zamaha i umanjuje monumentalnost cjeline«. ³⁶ Dodala bih da je utoliko u pitanju i koncept arhitektonske dekoracije koja se množinom ukrasa potvrdila u djelima druge polovice XV. st. a u Dubrovniku je nedvojbeno odredila zadugo kriterije ukusa. I princip uveden na Spasu – variranje kapitela, povezivanje različitih istih gređem, a još više neki motivi ukazuju da se Andrijić nije udaljio od oblika koji se nalaze svugdje gdje se proširio utjecaj Albertija i Michelozza. ³⁷

To će potvrditi i analiza edikule. Na njoj se javljaju, dakako, i ostali elementi korintskog reda: podnožja, baze, stupovi i gređe. Podnožja stupova i istaknuti dijelovi friza poviše kapitela dodatno su ukrašeni cvjetovima i glavicama anđela, no u cjelini nigdje se u Dubrovniku nije našao korektnije izveden korintski red. Sustavna primjena ukrasa na pojedinim profilima i motivi doslovno ponovljeni sa sjevernog prozora Kneževa dvora u duhu su nekih ostvarenja Michelozza i njegovih suradnika. ³⁸

Prvi dokument o gradnji Sorkočevićeva ljetnikovca na Lapadu datira iz 1518. godine. ³⁹ Tada je Petar Sorkočević sklopio ugovor s Petrom Petrovićem (koji je 1516. god. radio na dvorištu Divone): uz ostale dijelove trebao je izraditi četiri stupa i odgovarajuće polustupove lisnatih kapitela, ⁴⁰ no majstor je ubrzo umro. Idući ugovor datira tek iz 1520. god., kad je Sorkočević u korčulanskog klesara Silvija Antonovića naručio klesane dijelove među kojima se više ne spominju ni stupovi ni kapiteli. ⁴¹ Nedvojbeno, izrađeni su u međuvremenu, ali njihov autor ostaje nepoznat. ⁴²

Trijem ispred pročelja ima tordirane stupove i polukružne lukove: kapiteli su također hibridno rješenje. Na njima klesar spaja elemente iz tri različita sustava: po S-volutama pripadaju istoimenoj podvrsti korintizirajućih kapitela, korintski su po akantovim listovima, a kompozitni po ehinu s ovulima između voluta. Na čeonj strani svakog kapitela isklesan je grb (sl. 8). Uz ta osnovna strukturalna obilježja kapitela na predloške upućuju i neke pojedinosti. Od dva reda lišća, donji čine ugaone palmete iz kojih izlaze akantovi listovi čiji se vrhovi svijaju ispod voluta; volute su tanke i na donjem kraju uvinute u cvijet.

Kapitel Sorkočevićeva ljetnikovca pripada jednoj u XV. st. veoma raširenoj vrsti što se nalazi i na nekim značajnim spomenicima, nastalim u krugu oko Michelozza i Albertija. ⁴³ Svim dijelovima Italije šire se brojne varijante tog kapitela, koji je sastavljen iz raznih elemenata, ali se ne referira na neki točno određen klasičan red. Dubrovački su kapiteli nastali između 1518. i 1520. godine, što znači da se njihov klesar vratio jednom predlošku koji je stigao s firentinskim majstorima 60-tih godina. Prateći difuziju predloška u drugim regijama, primjerice u Lombardiji, uočava se da u tom ambijentu jake gotičke tradicije on traje dosta dugo. ⁴⁴ U drugim dijelovima Italije takvi su »mješoviti« kapiteli sa XVI. stoljećem postajali sve rjeđi da bi do 1520. god. posve nestali.

Gradnja Divone ⁴⁵ već je bila u tijeku kad su u prosincu 1518. Nikola i Josip Andrijić ugovorili s nadstojnicima gradnje izradu raznih klesanih dijelova i cijeloga trijema pred pročeljem sa pet lukova i šest stupova. Stupovima će napraviti kapitele i baze, a lukovima profilirane vijence. ⁴⁶

Trijem Divone završava na zapadnom kraju kapitelom koji se razlikuje od ostalih. Sastavljen je od raznih elemenata, as-

9. Dubrovnik, Divona;
a – ugaoni kapitel trijema
9. Dubrovnik, Divona;
a – corner capital of portico

b – Dubrovnik, Divona; kapitel trijema iz
1892. god.
b – Dubrovnik, Divona; portico capital made
in 1892

c – kapitel iz 1520. god. (Bokar, lapidarij)
(Fototeka Hrvatskog Restauratorskog zavoda)
c – capital made in 1520 (Bokar lapidarium), Croatian
Restoration Institute

tragal je tordiran, u donjem dijelu su listovi akanta, ehin je ukrašen ovulima, a ispod voluta na sva četiri ugla su glave maskerona (sl. 9, a). Takav tetracefalni kapitel ima uzore u antici, no bliži je nekim primjerima ranorenesansne skulpture.⁴⁷

Svi ostali kapiteli trijema jednaki su a tvore ih glatki astragal, jedan red akantovih listova, volute koje izviru između ehina s ovulima i abaka sa cvijetom (sl. 9, b). Klesani su sumarno, neki ukrasni motivi čak nezgrapno. Plod su restauracije provedene 1892. godine. Koliko je tom prilikom promijenjen ne samo njihov izvorni izgled već i mogućnost točne interpretacije pokazuju tri kapitela koji se čuvaju u Lapidariju tvrđave Bokar (sl. 9, c).

Ti izvorni kapiteli Divone, koje su klesali Andrijići, imali su kraće listove akanta, tako da se jasno otkrivao vrat kapitela ukrašen kanelirama – detalj utoliko važniji što upućuje i na podrijetlo. Naime, kanelirane vratove nalazimo najčešće na kapitelima Michelozza,⁴⁸ a ponekad kod Albertija i Francesca di Giorgia⁴⁹ koji su smatrali da kanelirani vrat imaju i neki jonski kapiteli pa će tako oblikovana jonska komponenta sudjelovati i u stvaranju njihovog kompozitnog kapitela (sl. 1, 3, 5, a, d). Na pojedinim kapitelima Divone sačuvao se i nakon austrijske restauracije tordirani astragal. Tako je bio oblikovan u gotici: imaju ga i neki kapiteli korčulanske katedrale i Kneževa dvora u Dubrovniku. Tako ga je crtao Filarete na jonskom stupu, a Michelozzo ga izvodi i prije i nakon boravka u Dubrovniku.⁵⁰ Poslije 70-tih godina u Toskani nestaje ovaj tip kapitela, a u Lombardiji se može naći sve do 1500. godine.⁵¹

Michelozzo je ostvario u praksi i prije Albertija⁵² osnovnu karakteristiku kompozitnih kapitela: strogu podjelu po horizontali, čitkost elemenata korintskog (donjeg) i jonskog (gor-

njeg) dijela (5, b). Takva je podjela jasna i na kapitelima Divone, a austrijskom restauracijom zanemaren detalj kanelira otkriva da predlošci koji su pristigli 1460–1470. god. nisu ni 1520. god. još izašli iz uporabe. Korčulanski klesari izvodili su takve kapitele i prije nego se on javlja na Divoni. Kanelire imaju kapiteli u klaustru Franjevačkog samostana na Badiji iz 1477. godine (sl. 6, c).⁵³ Predstavljaju, dakle, jednu od onih spona koje su morale postojati između davno pristiglih predložaka i kasnih dubrovačkih realizacija.

Jednake kompozitne kapitele kakvi su bili izvedeni za Divonu nalazimo još i sada na Bunićevu ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj, na Batahovini.⁵⁴ Osam kapitela za stupove i šest kapitela za polustupove trijema u prizemlju⁵⁵ i lože na katu sa sigurnošću se može pripisati radionici Andrijića a možda su i djelo samoga Petra (sl. 10).

Naime, dok je još radio na Blagovijesti,⁵⁶ nalazimo ga 1535. god. prvi put uposlenog na jednoj gradnji Mihe Bunića. Tada je za njegovu kuću u gradu isklesao krunu cisterne s grbovima a prema modelu koji je sam učinio.⁵⁷ Isti će ga naručitelj uposliti barem još jednom. Iz jednog dokumenta je jasno da je 1538. god. Petar Andrijić već bio izradio klesane dijelove za kapelicu Bunićeva ljetnikovca u Batahovini.⁵⁸ Sama narudžba za trijem i ložu nije dosad pronađena, no vrlo je vjerojatno u međuvremenu klesao i druge dijelove za ljetnikovac. U prilog pretpostavci da je i trijem Andrijićevo djelo spomenut ću da je već imao iskustva s takvom gradnjom: godine 1528. izveo je osam stupova s bazama i kapitelima za ložu u gradskoj luci.⁵⁹ Kao što je loža Bunićeva ljetnikovca usporediva s lapadskim Sorkočevićevim trijemom, tako je Bunićev trijem očigledno izveden po uzoru na onaj pred Divonom. A da je trijem Divone postao uzor što ga se oponaša,

10. Rijeka dubrovačka, Bunićev ljetnikovac, kapitel trijema (snimio: Krešimir Tadić)

10. Rijeka dubrovačka, Villa Bunić, portico capital, (photo Krešimir Tadić)

dokazuje i Marin L. Sorkočević koji je godine 1533. naručio klesarima Luki Paskojeviću i Stjepanu Luciću da mu izrade luk »cum capitelis sicut sunt ipsi qui sunt ante dohanam videlicet ita intagliati.«⁶⁰

Zaključak

Usprkos morfološkim razlikama koje se mogu pratiti na svakom od ovih spomenika, u dokumentima se kapiteli spominju bez navođenja pojedinosti. U ugovoru Petra Sorkočevića s Petrom Petrovićem navedeno je da treba izvesti »super columnas et super dimidias columnas et pilastra capitella intallata cum foliaminibus...«⁶¹ Isti izraz – *capitellos laboratos de foliamine* – naveden je 1520. god. u ugovoru s Petrom Andrijićem za izradu kapitela na prvom katu atrija Kneževa dvora a oni, premda su kasnije ponovljeni, pokazuju da je riječ o posve drugom tipu kapitela s debelim glatkim listovima. U ugovoru iz 1518. god. za Divonu, koja se izvodila prema modelu Paskoja Miličevića, navedeno je da će Nikola Blažev Andrijić i Josip Marka Andrijić izvesti »porticum totum ante fonticum cum quinque columnas et sex arcubus et cum petris de cursu et

aliis fornamentis omnibus usque ad cornicem...«⁶² Kapiteli nigdje nisu detaljnije opisani, pa ni u ugovoru o gradnji Sv. Spasa jer se izvodio prema nacrtu samog klesara. Petar će izvesti: *totam faciem dicte capelle cum sua porta de intaleo, rota columnis, cornisiis, pilastris et foliaminibus designi quod ipse Petrus (eis) ostendit...*⁶³ Veoma rijetko spominju se proporcije – bilo samo formulacijom »cum bona proportione«⁶⁴ – kako piše u jednom ugovoru iz 1508. god. kada je Petar Petrović trebao izvesti jedan stup, bilo precizno navedenim omjerima (promjerom i visinom stupova, te razinakom), kako mu Petar Sorkočević određuje u već spomenutom nerealiziranom ugovoru za trijem lapadskog ljetnikovca.⁶⁵

Klesari su se služili nacrtima, crtežima pa i modelima koji su kudikamo precizniji od onih koje je predložio arhitekt. Petar Andrijić je za pročelje Spasa nacрте izradio sam, a za crkvicu Blagovijesti se obavezao koristiti onima koje su mu dali nadstojnici gradnje. Nedvojbeno su klesari koristili crteže koje su donijeli firentinski majstori.⁶⁶ Modeli se spominju u mnogim ugovorima, no sačuvali se nisu. Za Divonu je model izradio Paskoje Miličević – no, malo je vjerojatno da se on uputio u pojedinosti ukrasa ili tipologiju kapitela. Takvi su modeli

bili veoma sumarni, arhitekti su njima zadavali osnovne upute rasporeda i veličine otvora. Crteži i modeli klesara bili su znatno precizniji.

U prilog tome govori i poznati dokument iz 1468. godine: domaći majstori izrađuju klesane dijelove za trijem Kneževa dvora prema drvenim modelima (*forme facte de legname*).⁶⁷ Iz teksta ugovora proistječe da se izvode u veličini modela (*alla grandezza delle forme*). Dokument je važan i za ovaj članak: ako su firentinski majstori (u ovom primjeru Salvi di Michele, protomagister Kneževa dvora) izrađivali takve modele, može se pretpostaviti da su oni bili korišteni i kasnije, jednako kao i crteži koji su prenosili oblike od klesara do klesara, iz jedne zemlje u drugu.

Klesari su bili u posjedu morfološkog repertoara ali njegova realizacija nije ovisila samo o njima. U odabiru su odlučivali

naručioci koji su veoma često uznastojali na zastarjelim uzorima (na kućama i do pola stoljeća). Iz ugovora se ne nazire da naručioci traže nešto što promiče arhitekturu ili dekoraciju u stilskom pogledu, a u Dubrovniku izostaju i ličnosti koje bi sudjelovale u raspravama o ovdje prikazanim problemima. Nedvojbeno su i statusne konotacije koje je u Dubrovniku imao gotički stil početkom XVI. st. usporile recepciju renesansnih oblika, a pogotovo strogih i sofisticiranih sustava klasičnih redova.

Stoga, nije preuzetno ustvrditi da stilske promjene u Dubrovnik unose upravo klesari, jer arhitektonska tipologija pokazuje tek neznatne pomake. Na spomenicima gotičko-renesansnog stila koji traje gotovo cijelo jedno stoljeće, kapiteli će najranije i najjasnije iskazati želju da se arhitektura oblikuje *all'antica*.

Bilješke

* Skraćena verzija ovog teksta podnesena je kao referat na simpoziju *Dani Cvita Fiskovića* u Korčuli u listopadu 1997. god.

1

Ovaj članak dio je cjeline u kojoj se obrađuju problemi arhitektonske dekoracije, poglavito one što pripada stambenoj arhitekturi i javlja se kako na vanjštini, tako i u unutrašnjosti građevina. Budući da njihovu izgradnju rijetko prate pouzdani arhivski podaci, rad na tipološkoj i morfološkoj klasifikaciji klesanih dijelova ina posebnu važnost.

2

C. Fisković, *Nasi graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947.

3

O ulozu Michelozza u talijanskom quattrocentu, o njegovoj suradnji s drugim firentinskim arhitektima i skulptorima vidi: **M. Ferrara**, **F. Quinterio**, *Michelozzo di Bartolomeo*, Firenca, 1984.

4

O Masu di Bartolomeu i Michele di Giovanniju u Urbino vidi: **S. Cesarini**, *Edifici ed elementi architettonici rinascimentali della città di Urbino*, u »Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche«, Urbino, 1985, str. 734.

5

A. Bruschi, *L'Antico e il processo di identificazione degli ordini nella seconda metà del Quattrocento*, u »L'emploi des ordres à la Renaissance«, Pariz, 1992, str. 11–43.

6

Arnaldo Bruschi (isto, str. 15, bilj. 9) prenosi odlomak iz Albertijeva dijaloga *Della Tranquilita dell'Animo*: »E talora... composti a mente o edificai qualche compostissimo edificio, e disposivi più ordini e numeri di colonne, con varii capitelli e basi inusitate, e con legami conveniente e nuova grazia di cornicie tavolati« (*Opere Volgari di L. B. Alberti*, ed. Bonucci, I, Firenca, 1843, str. 128).

7

»Osime gore navedenih, mogu se vidjeti i mnogi drugi kapiteli sastavljeni od elemenata koji potječu s jednog ili drugog, ili nastaju dodavanjem ili oduzimanjem nekog dijela. Međutim, znalci ih ne preporučuju« (**L. B. Alberti**, *De re aedificatoria*, Milano, 1966, VII, 8, str. 586–587).

8

Moguće je na isti tip stupova postaviti i kapitele različitih vrsta i drugačijih naziva, kojima ne možemo odrediti ni točne proporcije, a ni razne karakteristike stupova, već vidimo da su njihovi nazivi prevedeni iz korintskih, jonskih i dorskih kapitela, kojih su proporcije podešene elegantnim oblicima novih skulptura (Marco Vitruvio Pollione, *De Architectura*, Libri X, IV, 1, ed. Studio Tesi, Rim, 1990, str. 164).

9

Godine 1519. u Pismu Leonu X Rafael piše da su »mnoge građevine sastavljene od više redova, tako od jonskog i korintskog, dorskog i korintskog, toskanskog i dorskog« (*Scritti rinascimentali di architettura*, Milano, 1978, str. 484). I Serlio (*Libro IV*, Venecija, 1537) razlikuje *composito romano* (kompozitni red sastavljen od jonskog i korintskog) i kapitele koji su sastavljeni (*composti*) od dijelova drugih redova.

10

U renesansni su poznati i rimski kapiteli s likovima. Kapitel hrama Marsa Ultora koji je na uglovima ukrašen Pegazima crtaju i Serlio (*Libro IV*, 185) i Palladio (*I Quattro Libri dell'Architettura*, IV, 7). S istim tipom može se povezati i prednji desni kapitel Andrijićeva ciborija u korčulanskoj katedrali.

11

Y. Pauwels, *Les origines de l'ordre composite*, *Annali di Architettura*, 1, 1989, str. 29–46.

12

»Nijedan od njih (drugačijih kapitela) ne može se usporediti sa tri klasična reda, izuzev jednog čiji ćemo kapitel nazvati »italskim« da bismo ga razlikovali od onih koji su preuzeti iz drugih zemalja. Na

njemu se korintska kićenost spaja s jonskom profinjenošću: istaknute volute pričvršćene su mu kao ručke vazi... Italski kapitel sabire ukrase svih ostalih. Na njemu se vide na čaški, abaku, listovima i cvijetu isti oni principi koji važe na korintskom redu, s razlikom da se na njemu umjesto stručaka (kaulikula) uvode volute koje se ispod četiri ugla abaka dižu u visini dva modula. Čeona stranica kapitela, koja bi trebala biti gola, ukrašena je kao na jonskom, tako da udubljenje završava ručkama svinutim u volute, a rub čaške ukrašen je ovulima kakvi su na ehinu, a ispod se dodaje astragal « (L. B. Alberti, n. dj. (7) str. 564–566, 584–586).

I Francesco di Giorgio crta kompozitni kapitel s naglašenim volutama (*voluti*), ali ga naziva korintskim. Budući da se peti, kompozitni red javio vezan uz atiku (Koloseum), neki ga autori nazivaju »atkičkim«: Rafael (1519), Cesariano (1521), Philander (1544).

13

Nekim kapitelima je teško odrediti red (dorski ili toskanski kapitel u prizemlju pročelja palače Rucellai, kapitel s ovulima i kaneliranim vratom na pročelju S. Maria Novella u Firenci, jedan red lišća, ehin s ovulima na kapitelu zvonika u Ferrari).

14

Na pročelju crkve S. Andrea u Mantovi, kapitel uz luk je korintski a na uglu tipa *di fantasia*. Na pročelju S. Maria Novella u Firenci polustupovi su korintski, na uglu su kapiteli koji bez obzira na sličnosti s dorskim pripadaju široj grupaciji »italskih«.

15

Francesco di Giorgio Martini razlikuje tri vrste stupova: dorski, jonski i korintski, a spominje i toskanski. Kaže da razni stupovi traže razne kapitele. Međutim, kapitele dijeli na niske, srednje i visoke. Dorske i jonske miješa, visoke naziva »korintskima«, korintske ne razlikuje od »italskih«. Premda dobro poznaje Vitruvijev tekst, terminima se ne koristi korektno. (*Trattati di architettura civile e militare*, Milano, 1967, str. 378–380)

16

Sve do Cesarianova prijevoda nije jasno da li su to osobne procjene renesansnih teoretičara ili oni prenose Vitruvijevu stavove, da li se referiraju na antičke spomenike ili pak iznose ideje nekih kulturnih krugova. Praksa svakako pokazuje daleko više slobode.

17

Kao primjer se može navesti lombardski kulturni krug gdje u poimanju redova ne unose više jasnoće ni *Trattati o architettura* Luce Pacioli i Filaretea. Prema Pacioliju jonski stupovi imaju prepoznatljiv kapitel, a korintski, dorski i toskanski imaju listove samo različito složene. (A. Bruschi, n. dj. (5), str. 11–13). I Bramante je u svojoj lombardskoj fazi (do 1500) razne varijante i »italske« izvedenice antičkih kapitela smatrao otmjenijim i zrelijim stupnjem u razvoju redova.

18

Y. Pauwels, n. dj. (11), str. 31.

19

U antici su u uporabi oba tipa kompozitnih kapitela. Prvi ima volute svinute kao kod korintskih kapitela. Vanjski rub voluta ocrtava svinutu liniju te izgleda kao da izlaze iz ehina (mogu se pojaviti u sredini ili visjeti s uglova, ispod rogova abaka). U tom slučaju ehin i abak se dodiruju u većem dijelu. Čak i kad se voluta razvija iz sredine, nema jastuka kao na jonskom kapitelu. Drugi tip kompozitnog kapitela ima ovule i astragal, naglašen jastuk i bočne volute. Vanjski rub voluta se u horizontalnoj liniji pruža prema sredini kapitela: volute su povezane jastukom koji ehin dijeli od abaka a po sredini je ukrašen cvijetom.

20.

Bilo je i iznimaka: varirao bi broj redova akantova lišća, da bi se smanjio na samo jedan red. Kapiteli u dvorištu palače Gondi i Med-

ici i u sakristiji crkve Santo Spirito u Firenci, na pročelju katedrale u Pienzi pokazuju razne stupnjeve i oblike reduciranja.

21

Yves Pauwels upozorava da pri superponiranju kompozitni kapiteli često zamjenjuju korintske (primjerice, na Rafaelovim ložama), a Sangallo Ml. za pročelje palače Farnese predlaže obje varijante. Usp. n. dj. (11), str. 37.

22

Uspostava kompozitnog »reda« pripisuje se Sebastianu Serliju koji ga spominje 1528. Vjerojatno ga preuzima od svog učitelja Peruzija koji kompozitni kapitel i grede s jonskim, jastučastim frizom rabi prvi put 1523. na grobnici Hadrijana VI u rimskoj crkvi Santa Maria dell'Anima a čime se kombinacija jonske i korintske komponente proširila s kapitela na grede. Nakon Serlijeva prikaza novog reda koji ima specifično podnožje i grede (friz sa konzolama) te proporcije, definitivno je uspostavljen i oblik kapitela: nijedan teoretičar neće više spominjati kapitel s jastukom, a takav neće više biti ni izveden.

23

Y. Pauwels, n. dj. (11), str. 29.

24

Antonio Rizzo izveo je 1468–70. grobni spomenik Vettor Cappella nad ulazom u crkvu S. Elena po uzoru *porta dei Leoni* u Veroni. Slijede kapiteli Pietra Lombarda: na stupovima *piazze* u Ravenni (1483) i na S. Maria dei Miracoli (oko 1486) – bliski korintskim premda ispod abaka imaju ehin s ovulima. Za kompozitni kapitel, koji za kapelu Zen u San Marcu izvodi 1512. Tullio Lombardo, predložak dolazi iz Urbina. Opširnije o tome: B. Jestaz, *L'apparition de l'ordre composite à Venise*, u »L'emploi des ordres à la Renaissance«, Pariz, 1992, str. 157–168.

25

Kapitel se sastoji od jednog reda akantova lišća, ukrašenog astragala i ehina. Izostaju volute. Dvodijelni kapitel bez voluta s ehinom (a i s kanelirama umjesto akanta) može se naći u crtežima Francesca di Giorgia Martinija i onima Giovanantonia Rusconija, dok izvedene primjere (katedrala u Pienzi, lanterna katedrale u Firenci) neki autori dovode u vezu sa srednjovjekovnim predlošcima (npr. u firentinskoj crkvi Sv. Reparata).

26

O arhitekturi Spasa vidi: C. Fisković, n. dj. (2), str. 141–165; C. Fisković, *Dokumenti o radu naših graditelja i klesara XV–XVI stoljeća u Dubrovniku*, Split, 1947; A. Badurina, *Sakralna arhitektura*, u »Zlatno doba Dubrovnika«, Zagreb, 1987, str. 111, 327; R. Ivančević, *Trolišna pročelja renesansnih crkava u Hrvatskoj*, Peristil 35/36, 1999/93, str. 85–120.

27

Debita Notariae pro communi I,180, u C. Fisković, n. dj. (2), str. 159.

28

Godine 1522. na gradnji Spasa uposlen je i Josip Andrijić koji istodobno izvodi trijem Divone, no njegov udio nije jasan.

29

C. Fisković, n. dj. (2), str. 164: »Niz lavljih zubi, školjke u slijepim arkadicama i kapiteli sa sirenama na portalu, koji sliče kapitelima na ciboriju Petrova oca, preuzeti su zacijelo s korčulanske katedrale«.

30

Kapiteli s dupinima omiljela su tema rane renesanse. U predvorju Castelnova u Napulju dupinima završavaju korintski kapiteli Antonia di Chelina (1465); u Urbino su čest motiv, a na kapitelima portala *sale della Jole* izvodi ih oko 1476. god. Amrogio di Antonio da Milano; nalaze se na kapitelima iz 1462–70. Benedetta da Mai-

ana u firentinskoj palači Pazzi; u Sieni, 1471. u S. Maria dei Servi; izvodi ih i Bramante u Milanu, u S. Maria presso San Satiro, oko 1490, Benedetto da Rovazzano na portalu firentinske Badije, 1495.; Antonio da Sangallo Stariji u Arezzu, na crkvi S. Maria Annunziata; Alessandro Leopardi u Veneciji, na grobnici Bartolomea Colleoni, 1491–1493. god.

Kapitel s dupinima nalazi se na lijevom prednjem stupu ciborija korčulanske katedrale, djelu Marka Andrijića iz 1486. godine. Motiv dupina s razlitalim perajama kakav je na Spasu javlja se uvećan ispod niše s kipom Sv. Vlaha na pročelju Divone. O kipu sv. Vlaha na Divoni vidi: **I. Fisković**, *Kipar Beltrand Gallicus u Dubrovniku – sudionik »Posvećenja grada«* oko 1520, Peristil 37, 1994, str. 49–64.

31

F. Lemerle, *La théorie architecturale à la Renaissance: le trace du tailloir corinthien*, Annali di architettura 6, 1994, str. 64–72.

32

Harpije na kapitelima nisu česte: nalaze se u Bergamu, na kapeli Colleoni (Giovanni Antonio Amadeo, 1470) i u Vicenzi, na palači Porto (1481), a znatno skromniji likovi na palači Mozzanica u Lodi-ju. Među najljepšima su harpije Marka Andrijića na ciboriju korčulanske katedrale (1486); postavljene su na sva četiri ugla kapitela, krila su im ukrašena na razne načine, a i sama struktura kapitela podijeljenog u horizontalne pojaseve savršeno je čitka.

33

Cvijet abaka zamjenjuje se često u drugoj polovici XV. st. nekim drugim motivom. Albertijeve glavice anđela čak su daleko veće no što bi bio cvijet (na pročelju i u unutrašnjosti Tempia Malatestiana u Riminiju).

34

Lisnatih maskerona nalazi se u anticima (trijem Panteona) i u srednjem vijeku (Santa Maria della Scala u Sieni). Predstavljaju hibridne likove faunova, »divljih ljudi« i ostalih grotesknh bića, bez aluzija na stvaran svijet. Gotički lisnati maskeroni obično su portreti graditelja katedrala (Regensburg), a tako je i u slučaju Pienze gdje lisnati maskeron prikazuje samog Albertija (**J. Pieper**, *Un ritratto di Leon Battista Alberti architetto: osservazioni su due capitelli emblematici nel duomo di Pienza*, u katalogu izložbe »Leon Battista Alberti«, Mantova, 1994, str. 54–57.

Lisnati maskeron kakav je na Spasu nalazi se i na kući Braichisusovića na Prijekom: i drugi motivi na njoj upućuju na radionicu Andrijića.

35

Pojednostavljena varijanta ovih kapitela nalazi se na bočnoj zapadnoj fasadi: krajnje stilizirani ugaoni listovi akanta i palmeta, povećani biseri astragala, volute i cvijet abaka.

36

C. Fisković, n. dj. (2), str. 164.

37

Najbolju potvrdu bliskosti s Michelozzovim konceptom uporabe redova pokazuje korčulanski ciborij Petrova oca Marka Andrijića. Na firentinskom Tabernaklu *del Crocefisso* u San Miniato al Monte Michelozzo postavlja (prije 1452) dva nejednaka kapitela kompozitnog tipa na prednje stupove, a dva korintska kapitela na stražnje pilastre. I Marko Andrijić na sličan način raspoređuje kapitele ciborija: na prednjim stupovima su dva figuralna kapitela, lijevi s dupinima, desni s harpijama, a na stražnjim stupovima su korintski kapiteli. Sve kapitele, naravno, povezuje isto gređe.

38

Uoči dolaska u Dubrovnik Maso di Bartolomeo je u Urbino 1449–54. god. projektirao portal i edikulu San Domenica. I ondje ponavljanje nekih dekorativnih shema pokazuje utjecaj Michelozza. Portal je izveo Michele di Giovanni kojem se pripisuju i ukrasi jugozapadnog krila vojvodske palače (mala palača *della Jole*). (**S. Cesarini**, n.

dj. (4), str. 734). O djelovanju tih majstora u Dubrovniku vidi: **J. Hofler**, *Michelozzo di Bartolomeo i njegov krug u Dubrovniku*, u »Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća«, Zagreb, 1991, str. 105–112.

39

Važnija djela koja govore o arhitekturi ljetnikovca: **C. Fisković**, *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split, 1966; **Isti**, *Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu*, Rad JAZU 397, Zagreb, 1982; **R. Ivančević**, *Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu i problem klasične renesanse*, u »Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća«, Zagreb, 1991, str. 75–81; **N. Grujić**, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, 1991.

40

Div. not. 94, 34, u **C. Fisković**, n. dj. (2), str. 79; **Isti**, *Sorkočevićev ljetnikovac u Lapadu*, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU, 1–2, Zagreb, 1953, str. 4, 8.

41

Div. not. 95, 146, u **C. Fisković**, n. dj. (2), str. 79.

42

Da je na gradnji bilo uposleno više klesara očituju neujednačenosti arhitektonske dekoracije i u prvoj i u drugoj renesansnoj fazi ljetnikovca.

43

Riječ je o kapitelima izvedenim 1455–61. god. za portal Banco Mediceo u Milanu. Premda ga neki autori pripisuju Michelozzu, atribucija ostaje nesigurna. Od palače je sačuvan samo portal (sada u Muzeju Castel Sforzesca, Milano). O tijeku gradnje vidi: **M. Ferrara**, **F. Quinterio**, n. dj. (3), str. 25, 382, 383.

Kapitel s ugaonim akantovim listovima, s okomitim i dolje svezanim S volutama, s palmetom u sredini, s astragalom umjesto ovula i svinutim abakom nalazi se i kod Albertija u Firenci na Tempiettu del Santo Sepolcro u kapeli Pazzi u crkvi San Pancrazio (1467). Ehin s ovulima inaju kapiteli pilastara velikog luka na S. Andrei u Mantovi (1470–72). I Tullio Lombardo izvodi u Veneciji takav »mješovit« kapitel na grobnici dužda Andree Vendramina, u S. Zanipolu 1493. god.

44

L. Giordano, *Tipologie dei capitelli dell'eta sforzesca: prima ricognizione*, u »La scultura decorativa del Primo Rinascimento«, Rim, 1983, str. 179–206. Analizirajući na primjeren način lombardske kapitele, autorica svrstava ovaj tip kapitela sa S-volutama u zasebnu grupu. Slične kapitele nalazi u Paviji, u katedrali, u Bergamu, u kapeli Colleoni (1472), u Milanu: u Castel Sforzescu, u kapeli Portinari, u Canonici San Ambrogia gdje ih 1492. kao i u San Satiru izvodi Bramante.

45

Najvažnija djela o Divoni: **C. Fisković**, n. dj. (2), str. 32; **Lj. Karman**, *O vremenu gradnje Divone u Dubrovniku*, Historijski zbornik IV, Zagreb, 1951, str. 165–172; **C. Fisković**, *O vremenu i jedinstvenosti gradnje dubrovačke Divone*, PPUD 7, Split, 1953, str. 33–57; **Isti**, *Pri kraju razgovora o dubrovačkoj Divoni*, PPUD 11, Split, 1959, str. 106–117.

46

Debita Notariae pro communi I, 170, u **C. Fisković**, n. dj. (2), str. 136, 137.

47

Od antičkih kapitela te vrste Serlio donosi jedan s likovima Pegaza iz Bazilike *del foro transitorio* (IV knjiga, pogl. IX, list 60). Donatello izvodi 1435. god. tetracefalne kapitele na pilastrima Edikule Navještenja u Santa Croce (Firence), a u duhu arheoloških otkrića »di etrusco nome« (**G. Morolli**, *Donatello: immagini di architettura*, Firence, 1987, str. 202).

48

Antički kompozitni kapitel s akantovim listovima, kaneliranim vratom, astragalom, ehinom i volutama ima portal Lateranskog baptisterija u Rimu. Kompozitni kapitel s kaneliranim vratom Michelozzo izvodi već 1447. god. na *Crocefissu* u San Miniato del Monte; u Montepulcianu u dvorištu Komunalne palače 1460. god.; u Pian del Mugnone 1468–71. godine. I neki Albertijevi kompozitni kapiteli u Tempiu Malatestianu (1450) i Sant'Andrei (1470), kao i Bramanteovi u napuljskoj katedrali, u kapeli kardinala Carafe (1497) imaju i akant i kanelire. Ima ih i kapitel sa rimskog slavoluka u Veroni koji donosi Serlio (IV knjiga, pogl. IX, 60).

49

Francesco di Giorgio crta kanelire na jonskom kapitelu oko 1485. god. (*Trattato*), a izvodi ga 1485–95. god. u Cortoni (Santa Maria delle Grazie al Calcinaio).

50

Tordirani astragal imaju jonski kapiteli (iz 1431–38. god.) na Cantoriji firentinske katedrale, djelu Luca della Robbia s kojim je Michelozzo surađivao 1446. god. Kapiteli u klastru samostana Sv. Marije Magdalene u Pian del Mugnone kraj Fiesola iz 1468–71. god. imaju i kanelirani vrat i tordirani astragal.

51

Neki lombardski primjeri nalaze se: u Paviji u crkvi San Salvatore (1467); u Piacenzi, na palači Landi (1485), u Paviji u klastru San Felice (1500). (L. Giordano, n. dj. (47), str. 196).

52

Kompozitni (italski) kapitel Alberti izvodi u Ferrari na *Arco di Cavallio* i na zvoniku katedrale; u Riminiju na *Tempio Malatestiano* (oponašajući neke romaničke kapitele); kapiteli u mantovanskoj crkvi S. Andrea (koje izvodi nakon Albertijeve smrti Luca Fancelli) slobodna su interpretacija rimskih antičkih kompozitnih kapitela s trijumfalnih lukova.

53

J. Belamarić, *Franjevačka crkva i samostan na Otoku kod Korčule*, PPUD 23, Split, 1983, str. 152.

54

O Bunićevom ljetnikovcu nema još monografskog prikaza kojem, s obzirom na naknadne intervencije u enterijeru, moraju prethoditi istražni radovi. U svojim tekstovima spominju ga I. Zdravković, *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1951, str. 37–41; C. Fisković, n. dj. (41); N. Grujić, n. dj. (41).

55

Trijem je nekad imao sedam lukova; krajnji jugozapadni luk zazidan je prilikom dogradnje orsana.

56

Crkvu Blagovijesti kraj Vrata od Ploča Petar Andrijić izvodi od 1534–37. (Debita pro communi I, 180, 180', u C. Fisković, *Dokumenti o radu naših graditelja i klesara XV–XVI stoljeća u Dubrovniku*, Split,

1947; Debita not. pro communi II, 134, u C. Fisković, n. dj. (2), str. 154).

U ovoj prilici to Andrijićevo djelo izostavljam, jer usprkos mnogim renesansnim motivima na pročelju, njeni lisnati kapiteli ostaju u okvirima gotičke morfologije.

Dekoraciju pročelja izvodi prema nacrtima koje su mu dali nadstojnici (*iuxta designum et modellum super inde formatum et fabricatum...*), pa možda i zato ova crkva predstavlja jedan od njegovih slabijih radova – i u koncepciji i u izvedbi.

57

Div. not. 103, 132', u C. Fisković, n. dj. (2), str. 155.

58

Div. not. 105, 85, u C. Fisković, n. dj. (2), str. 80, 155, 156.

59

Debita not. pro communi II, 51', u C. Fisković, n. dj. (2), str. 154.

60

Diversa Cancelariae 121, u C. Fisković, *Ljetnikovac Petra Sorkočevića u Lapadu*, Rad JAZU 397, Zagreb, 1982, str. 23.

61

Div. not. 94, 34, u C. Fisković, n. dj. (42), str. 8.

62

Debita Not. pro communi, I, 170, u C. Fisković, n. dj. (22), str. 24.

63

Debita Notariae pro communi I, 180, u C. Fisković, n. dj. (2), str. 159.

64

Petar Petrović i Vlahuša Radivojević ugovaraju sa Martinom Martinićem izradu tabernakla za kapelu u vrtu njegova ljetnikovca u Rijeci dubrovačkoj. U ugovoru se daju precizne upute za stupove, stupiće i vijence, anđele, *putte* na ogradi i stup pod oltarom za koji se navodi: *Item fare una colonetta intriega sotto altare con la pedata et capitello tutto in un pezo cum bona proportione* (Div. not. 87, 106').

65

Div. not. 94, 34, u C. Fisković, n. dj. (42), str. 8.

66

Poznato je da je Michele di Giovanni boravio u Rimu i crtao ondje antičke spomenike. O njegovu djelovanju u Dubrovniku vidi: I. Fisković, *Dubrovački »Zelenci«*, PPUD 31, Split, 1991, str. 151–176.

67

Ugovor od 5. veljače 1468. u kojem stoji: *Prima peze 31 di petra per li archi e pedati deli archi alla grandezza delle forme facte de legname e date a essi magistri et altre simile forme* (Diversa Notariae 51, 139r–139v) prvi je objavio J. Tadić, *O dubrovačkom dvoru*, Obzor (Zagreb) od 10. VII. 1934, a prenose ga i J. Hofler, *Michelozzo di Bartolomeo i njegov krug u Dubrovniku*, u n. dj. (40), bilj. 34; I. Fisković, n. dj. (71), str. 166.

Summary

Nada Grujić

Imitation Classical Capitals in Dubrovnik about 1520

The author studies the use of classical motifs in the architectural decoration of capitals dated about 1520. They were carved by masons from the island of Korčula who also worked on the most notable Dubrovnik buildings such as the church of the Holy Salvation, the Divona Palace and the villas of Petar Sorkočević in Lapad and of Miho Bunić in Rijeka dubrovačka.

These capitals demonstrate the use of certain principles and decorative motifs which had been brought to Dubrovnik earlier, in the mid-fifteenth century by Florentine craftsmen of Michelozzo's circle. Undoubtedly these capitals, which (as late as 1520) exhibit only variants of corinthian and ionic properties, show that the development of architectural decoration in Dubrovnik was not as intense as it was in Italy. Based on the classical Orders, at that period the capital was no more just a decoration but involved a »decorative system« obeying certain rules.

On the facade of the church of Holy Salvation (on the portal, aedicula and pilasters) Petar Andrijić combined several vari-

ants of capitals as well as decorative motifs. In this he follows the concept of *varietas* present both in the theory and practice of the second half of the fifteenth century. On the portico columns of the villa of Petar Sorkočević in Lapad an anonymous mason carved a »mixed« capital composed of elements of ionic and corinthian capitals still dominated however by the S-volute (*capitello con volute ad S*). Considering the time when the villa was constructed, the free composition of different orders on these capitals is antiquated. In the Divona palace portico, the work of Nikola and Josip Andrijić, with the exception of one capital with corner masks, the capitals are composite with clear divisions: the lower part is decorated with acanthus leaves found of corinthian capitals, the upper part with ionic volutes and the echinus (*ovolo*) motif enriched with egg-and-dart. Analysis reveals that during restoration in 1892 the fluting of their neck – the decoration used by Michelozzo and some of his contemporaries in Italy – was not repeated. Capitals identical to those in Divona are found on the portico and loggia of the Bunić villa in Rijeka dubrovačka, where Petar Andrijić was also employed. For all the capital types enumerated in this text one can find comparisons and even models in the architectural decoration used in the 1460s and 1470s in Florence and other centres which felt the influence of Michelozzo, Alberti and their followers.

The examples discussed in this paper show that it was the stone carvers who brought stylistic changes to Dubrovnik and that capitals – even when part of Gothic-Renaissance buildings – were the earliest and clearest harbingers of the wish to model architecture *all'antica*.